

УДК 726.8

Тетяна Федорів

Епітафії «нового» єврейського кладовища у Збаражі

Досліджено епітафії «нового» єврейського кладовища. Автором цієї статті переписано епітафії та зроблено їх переклад. У ході даної роботи узагальнено та проаналізовано усі збережені на сьогодні надгробні написи і їхню інформативну частину.

Ключові слова: епітафія, раббі, мале літочислення

Tetiana Fedoriv

The epitaphs of «new» Jewish cemetery in Zbarazh

The epitaphs of the «new» Jewish cemetery are explored. The author of this article has copied and translated the epitaphs. In the course of this work, all preserved gravestone inscriptions, as well as other informative parts, were analyzed and summarized.

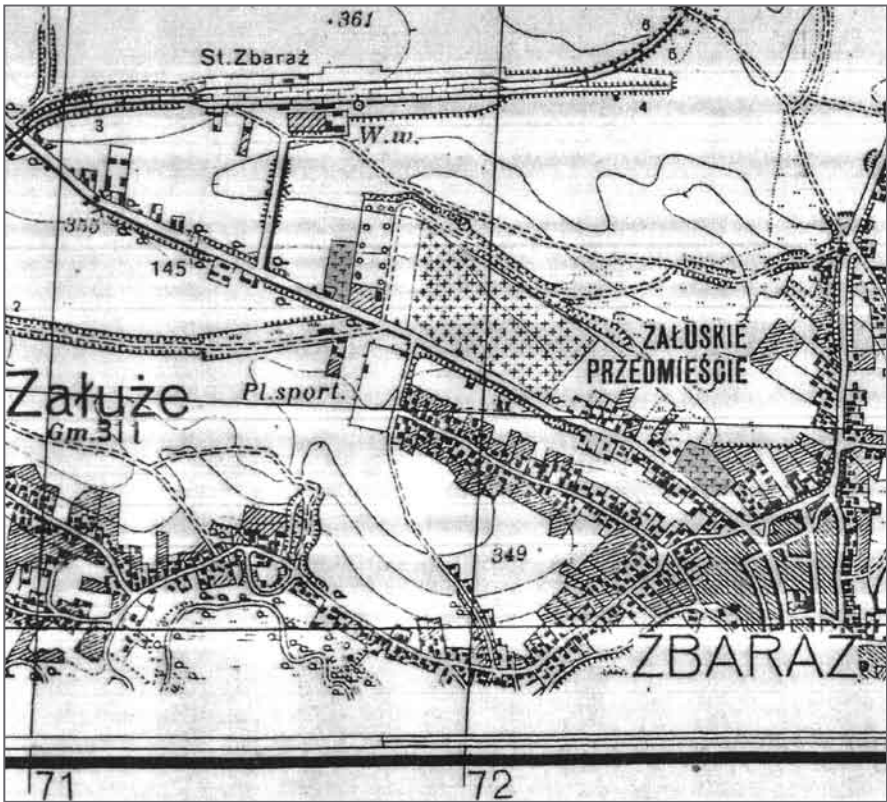
Keywords: epitaph, Rabbi, small calendar

«Нове» єврейське кладовище у Збаражі є мало дослідженим, оскільки з огляду на свій незначний історичний вік воно оминалося дослідниками і залишалося поза їхньою увагою. Назва «нове» досить умовна, позаяк йдеться про друге кладовище у місті. Перше, «старе», знаходилося на території сучасного дитячого садочка «Сонечко». Старий єврейський цвинтар Збаража був майже повністю знищений у часи німецької окупації. Обидва цвинтарі можемо побачити на карті 1939 р. [6] (*іл. 1*).

Попри свій незначний вік, «новий» єврейський цвинтар містечка – це надзвичайно цінне джерело у вивченні життя та звичаїв єврейської громади Збаража початку ХХ століття. Цим, власне, зумовлена актуальність даного дослідження.

Теоретичну основу даної публікації склали статті Михайла Носовського [1, 2], які безпосередньо стосуються дослідження епітафій. Важливими у цій розвідці також є матеріали до лекції Бориса Хаймовича, Світлани Амосової, Анни Смірнітської [3] та Ігоря Муратова [4], де в контексті досліджень старих єврейських кладовищ значна частина викладу стосується безпосередньо надгробних написів.

Метою даного невеликого теоретичного дослідження є вивчення, аналіз та систематизація епітафій, як цінного джерела до історії збаразької єврейської громади.

Іл 1. Карта із зображенням двох єврейських цвинтарів Збаражу
(фрагмент *Mapy Szczegółowej Polski, P50 S41, ZBARAŻ PÓLNOC 1:25 000, 1939 r.*)

«Нове» єврейське кладовище переповнене цікавими відомостями, бо самі надгробки є надзвичайно цінним джерелом інформації. При вивченні мацев можна отримати цілий ряд історичних відомостей. Епітафії, які розміщували на мацевах у пам'ять про покійного, є чудовим джерелом єврейського фольклору і семітської філології [4, с. 130].

Зміст епітафій не регламентується вимогами єврейської релігії. Мало того, мудреці Талмуду піддавали сумніву саму необхідність надгробку, оскільки цей звичай викликав асоціації з ідолопоклонством. Хоча зміст епітафій і не регламентувався релігією, однак він відображав традиційні єврейські цінності і уявлення.

Єврейська епітафія ставить померлого у контекст єврейської історії, порівнює та зіставляє його з біблійними героями і патріархами. Водночас вона перелічує його чесноти для того, щоб вони були зараховані Небесним Судом [3, с. 11].

Традиційні епітафії укладалися івритом. Хоча на «новому» єврейському кладовищі Збаража приблизно половина мацев з тих, що збереглися, мають двомовні написи. Це характерне явище для більш пізніх епітафій (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.), що відповідає датуванню самого цвинтаря у Збаражі.

Епітафії ідишем практично не зустрічаються, оскільки він був мовою побуту. Необхідно зазначити, що за івритом явно проглядався ідиш, на котрому думали укладачі епітафій, коли писали давньоєврейською. Коли було потрібно вказати назву населеного пункту або прізвище, укладачі епітафій переходили на типову для ідишу орфографію з буквою [צ] для голосної [e], буквою [ס] для голосних [a] і [o] [3, с. 12].

Зазвичай у епітафіях виділяють чотири невід’ємні елементи: 1) вступна формула, 2) ім’я померлого, 3) дата, 4) благословення [1].

На мацевях єврейського кладовища Збаража вступна формула *«тут покійється»* («*по нітман»*) зазвичай подається у скороченні **פ'נ**, лише декілька надгробків мають повний напис.

Ім’я покійника писалося у так званій офіційній формі (це та форма імені, за якою людину викликали до Тори) – вказувалося ім’я, а далі чий син/донька.

Перед іменем вміщувався «титул» або форма ввічливого звертання, така як *«реб/раббі»*, *«наш вчитель раббі»* – у скороченні – **ר'.** Слід сказати, що подібні титули з часом знецінились, що призвело до появи більш пишних форм звертання. Звертання «раббі» зовсім не вказувало на дійсного рабина, а могло використовуватись у звертанні майже до будь-якого дорослого чоловіка [3, с. 13]. Такий «титул» зустрічаємо практично в усіх епітафіях на мацевях збараського цвинтаря.

Також у епітафіях можемо зустріти іншу аббревіатуру *«моарар»* («*морейну ха-рав, раббі»*) – «наш учитель, рав, раббі» **רהורב**, характерну для більш ранніх мацев на нашому кладовищі.

Якщо помирав молодий неодружений чоловік, то на його надгробку використовувалось слово *«бахур»* **רהב**, якщо дівчина то – *«бетула»* **הלותב**, якщо дитина – *«лед»* **דלי**. Після імені покійного вказувалося ім’я

батька, а для жінок і дівчат – ім'я батька та, часто, чоловіка. Після імені батька вміщувалась форма благословення (у скороченні) בְּרַכָּה («Благословенна його пам'ять»), якщо батько живий, то форма благословення (у скороченні) בְּרַכָּה («Нехай береже його Твердиня і Избавитель його») або בְּרַכָּה («Нехай свіча його горить»). Усі ці стандартні формули, відомі із талмудичної літератури [3, с. 13], широко використані також і у епітафіях «нового» єврейського кладовища Збаража.

Прізвища у традиційних єврейських епітафіях використовувалися рідко, оскільки більшість євреїв отримали їх впродовж XIX століття. Однак у Галичині прізвища увійшли до вжитку раніше, а тому практикувались частіше у написах на надгробках. У зв'язку з тим, що єврейський цвинтар у Збаражі функціонував з 1906 року, у більшості епітафій містяться прізвища покійних.

Зазвичай, перед іменем вміщувався опис чеснот померлого, як правило, вони типові. Однак укладачі надгробних написів були досить винахідливі і часто використовували різні варіації формул похвали. Зокрема, у епітафіях на збаразькому кладовищі серед так званих типових варіантів на ряді мацев вміщені віршовані написи чеснот похованих.

Дата смерті на мацевах вказувалася за єврейським календарем. Перед датою вміщувалося слово «помер/померла». Рік, зазвичай, вказувався «за малим літочисленням», тобто без тисячоліття [3, с. 13].

Тепер варто розглянути питання, як переводяться дати єврейського календаря на григоріанський. Це дещо спростить читання років, вказаних на мацевах єврейського цвинтаря у Збаражі.

Для переведення дат єврейського календаря на григоріанський необхідно визначити, якому рокові за григоріанським календарем відповідає той чи інший рік єврейського місячно-сонячного календаря. Виходячи з того, що євреї ведуть своє літочислення від умовної дати 7 жовтня 3761 р. до н. е. (від створення світу, «ера від Адама» або «Юдейська ера»), а при обчисленні дат враховується також і весь період, що включає нову еру, потрібно від єврейського року вирахувати число 3760. Неповні три місяці першого року від початку єврейської ери, як правило, до уваги не беруть [5, с. 132].

Як вже зазначалось вище, зазвичай дати смерті на мацевах вказуються за малим літочисленням, скорочено. У цьому випадку до «скороченої» дати слід додати 1240 і ми отримаємо відповідний рік за григоріанським

календарем. Наприклад, до дати 676 додаємо 1240 і отримуємо 1916 рік за григоріанським календарем. І навпаки, щоб визначити рік за єврейським літочисленням, із року за григоріанським календарем віднімаємо 1240 і таким чином отримуємо єврейський рік за малим літочисленням. Однак, варто пам'ятати, що даний метод дає похибку плюс-мінус 1 рік [5, с. 132–133].

Практично кожна епітафія завершується аббревіатурою ה'ב'צ'נ'ת («Нехай буде його/її душа зав'язана у Вузол Життя»). Ця формула благословення була запозичена із поминальної молитви Їзкор, у якій говориться «Нехай буде душа його зав'язана у Вузол Життя разом з душами Авраама, Ісаака, Якова, Сари, Ривки, Рахелі і Лії, та інших праведників» [3, с. 13–14]. Епітафії на мацевах збараського кладовища теж мають традиційне закінчення – формулу благословення у відповідному скороченні.

Крім вищевказаного виразу, одним із найбільш поширених «хвалебних» висловів є רשיו בת שיש «чоловік непорочний і прямий» на чоловічих надгробках, העונצו הבושה השא «жінка поважна і скромна» [2]. Ці вислови, чи т. зв. формули похвали покійному, дуже часто можна зустріти на надгробках «нового» єврейського кладовища Збаража.

Як далі подає у своїй статті Михайло Носоновський, слово בת (*там*) буквально означає «цілісний», тобто «позбавлений дефектів» або навіть «завершений», «досконалий». Слово רשיו (*яшар*) буквально означає «прямий» і стосовно до людини означає «чесний» [2]. Тому даний, так би мовити, стандартний вислів у епітафіях чоловічих надгробків можемо тлумачити як «чоловік досконалий і чесний».

Джерелом такого вислову, як зазначає Михайло Носоновський, слугує Біблія. Це описання праведника із книги Йова «Був чоловік у країні Уц, на ім'я йому Йов. І був чоловік цей невинний та праведний, і він Бога боявся, а від злого втік» (Йов 1:1).

Джерело походження стандартної формули щодо жінки, за словами Носоновського М., у традиційній літературі невідоме. Можливий переклад виразу העונצו הבושה השא, який пропонує даний автор, це «порядна і шанована жінка». Що ж стосується вислову «поважний», то він застосовується як до чоловіків בושה, так і до жінок הבושה [2].

Ще варто додати ряд висловів похвали покійника, які досить часто зустрічаються у епітафіях збараського єврейського цвинтаря. Зокрема,

на чоловічих надгробках можна прочитати наступне: **מימת ררדב ללה** «ішов шляхом досконалим», **ויפכ עיגימ הנהנ** «насолоджувався працею своїх рук», **הנומאב ותנו אשנ** «відданий у вірі». Стосовно написів на жіночих надгробках, то вони відрізняються більшою різноманітністю і назвати їх типовими досить складно.

На думку Михайла Носоновського, типові формули з епітафій ґрунтуються на біблійних висловах, але використовують їх по-своєму. Вони ніби переводять ці вислови із світу біблійних реалій у світ повсякденності. Єврейські епітафії співвідносяться із двома світами: з одного боку, світ ідеальних івритських текстів, з іншого – реальне життя. Завдання епітафії – прив'язати реальну людину до ідеального і вічного [2].

Як вже зазначалося спочатку, епітафії мають ще й інформативну цінність. Конкретна історична інформація, яка міститься у епітафіях, досить різноманітна. Виявлення ранніх пам'ятників дозволяє уточнити час формування общини [3, с. 16]. Завдяки виявленню найбільш ранніх поховань «нового» єврейського кладовища Збаража, вдалося встановити приблизні хронологічні межі його функціонування – це 1906–1947 рр., хоча до цього у краєзнавчій літературі фігурувала дата його заснування – 1915 рік.

Другий напрямок досліджень – це дані про конкретні персоналії. Інша галузь, для котрої епітафії дають обширний матеріал внаслідок своєї масовості, – це різноманітні соціологічні та демографічні дослідження [3, с. 17]. Наприклад, проаналізувавши епітафії «нового» єврейського кладовища, можна говорити про наступне. Найбільш поширеними чоловічими іменами у єврейській громаді Збаража були Мойсей (**השמ**), Яків (**בקעי**), Цві (**יבצ**), Авраам (**בהרבא**) та Зеев (**באז**), а жіночими – Сара (**הרש**), Лія (**האל**) і Рахель (**לחר**). Інші цікаві відомості, котрі знаходимо у епітафіях єврейських надгробків, це назви населених пунктів. На вісьмох мацевях вказані міста і села, з яких походили ті чи інші особи, поховані на «новому» єврейському кладовищі Збаража. Це, зокрема, міста Мінськ (**ריעש קסנימ**) і ... (**רייזאלאז'מ**), а також села Добриводи (**רפכמ קאלשאק רפכמ**), Стриївка (**רפכמ אקפאירסט**), Кошляки (**רפכמ קאלשאק רפכמ**) та Нове Село (**עלאוסעוואנ'מ**).

Основне завдання епітафій – осмислення та подолання смерті. Воно досягається за рахунок увіковічення пам'яті померлого, поєднання його

з вічними категоріями «Вузла Життя» і світом реалій єврейських текстів, заспокоєння його душі [3, с. 17].

Таким чином, здійснивши аналіз епітафій «нового» єврейського кладовища м. Збаража, вдалось отримати цілий пласт унікальної та цікавої інформації про життя єврейської громади міста у першій половині ХХ століття. Зокрема, завдяки прочитанню епітафій вдалося встановити хронологічні межі «нового» єврейського кладовища, виявити типові і найбільш характерні написи на надгробках, найбільш поширені чоловічі та жіночі імена. Виявлення на надгробках окремих назв міст та сіл дало відомості про походження тих чи інших членів єврейської громади, котрі жили у Збаражі.

1. Носоновский М. «Завязанные в узле жизни»: к поэтике еврейских эпитафий [Электронный ресурс] / Михаил Носоновский // Заметки по еврейской истории № 19. — 1997. — Режим доступа: <http://www.berkovich-zametki.com/Nomer19/MN18.htm#vyyv>.
2. Носоновский М. «Узел жизни, в котором мы узнаны и развязаны для бытия» — от эпиграфики к Мандельштаму и обратно [Электронный ресурс] / Михаил Носоновский // Заметки по еврейской истории. — 2016. — Режим доступа: <http://www.berkovich-zametki.com/2016/Zametki/Nomer7/Nosonovsky1.php>.
3. Хаймович Б. Ангел смерти. Символика еврейского похоронного обряда [Электронный ресурс] / Б. Хаймович, С. Смирнитская, А. Амосова. — М. : Эшколот, 2012. — 36 с. — Режим доступа: <http://files.eshkolot.ru/23.12.12.pdf>.
4. Муратов И. Еврейская надгробная эпиграфика как источник истории еврейского народа в Западной Украине и Молдове [Электронный ресурс] / И. Муратов. — Львів, 2010. — 126 с. — (Збірник матеріалів Наукових конференцій «Збереження єврейської історико-культурної спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти» ; Науковий центр Іудаїки та Єврейського мистецтва ім. Ф. Петрякової). — Режим доступа: <http://www.jewishheritage.org.ua/content/materialiv-2007-2008-2ch.pdf>.
5. Перехрест О. Г. Исторична хронологія / Олександр Григорович Перехрест. — Черкаси, 1999. — 137 с.
6. Мапа Szczegółowa Polski, P50 S41, ZBARAŻ PÓLNOĆ 1:25 000, 1939 r. http://www.mapywig.org/m/WIG_maps/series/025K/P50-S41-C_ZBARAZ_polnoc_1939.jpg.